

CSÁTH-SEJTÉSEK

– A varázsló kertje

„Így pusztult el a régi udvarház, nem örökölhette senki. (...) Nemsoká híre-hamva sem maradt, ami a régi gazdára emlékeztette volna az embert. A cselédek elszéledtek, a kis Mányi Erzszi miatt nem is merte magát mutatni, és elbujdosott; a komondort agyonlőtték, mert a híres apportírozó uszkárt megharapta. Az új gazda nagy terveket forgatott fejében: reformálni akarta a jószágot és civilizálni a falut.” – így végződik Gyulai Pál méltatlanul elfelejtett remekműve, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája*.

Amikor a romantika építménye nagy robajlással összeomlott, úgy tűnt, Európa szellemi térképén csak romok, kátyúk és beomlott hidak maradtak. Istenezsmény, szabaságeszmény, embereszemény – minden eszmény szilánkokra tört. A romantika akarni akart. Utána már akarni kellett.

Utakat, hidakat, gyárat, javakat, persze újakat. De minek a nevében, minek az égisze alatt? Mi lett az eszmény, ami a világot újraboltozza? Nos, az eszmény a hiányból született. A neve a *megismerés* volt. És a vele járó örökös, kínzó kétely. E kettőnek együtt már nincsen neve. Szecesszió, jugendstil, art nouveau, századvég, századforduló – segédfogalmak. Csak ez a kettősség, a tudás és a kétely, a *hogyan* és a *miért* szimbiózisa, ez maradt az új kor emberére mint behajthatatlan váltó, örökség.

Csáth ide születik 1887-ben, egyszerre a végbe és a kezdetbe. A határra, ami egyaránt jelez időt és teret. Szabadka hirtelen nőtt, gazdag nagyváros Észak és Dél, (Közép-) Európa és a Balkán határán. Jómódú polgárvilág a szecesszió kulisszái között. Az élet színpad és díszlet – de mi van a paravánok mögött? Mi van a felszín alatt, mi rejtezik a résekben, hasadékokban? Megragadható-e bármi mint valóság, és ha igen, az a valóság miben testesül meg? Hol van? Az észlelésben? A tapasztalásban? Vagy éppenséggel mindezek mögött, a tudattalanban, az álomban, a képzeletben, az ösztönben? A tudás a hiány felismerése? A kétely a megismerés indikátora? Megragadni annyi, mint birtokolni? Vagy birtokba venni éppenséggel az, hogy észleljük a tárgyak és képzetek mulandó voltát? *Ahogy* az összefüggések sejtésekké változnak, és a sejtések hálózatában mindig, újra meg újra megképződik a matéria, a birtokolható valóság? Valóságos térben a látszat?

A varázsló kertje 1908-ban jelenik meg, s az azonos című kötetet nem fogadja kitörő lelkesedés. Igaz, elutasítás sem. „Csáth Géza, kinek most jelent meg egy kötet novellája *A varázsló kertje* címmel, erős legénynek igérkezik. Mondjuk: igérkezik, mert még nem kész. Világfelfogása még forr, csak körvonalai vehető ki tisztán, azok az egyéni dispoziciók, melyeket valamennyien magunkkal hozunk későbbi szellemi kifejlődésünk sarkpontjaiul. Az eszközei, melyekkel kifejezi magát, szintén nem készek s nem biztosak: a stílje egyenetlen, néha pongyola és erőtlen, néha meglepően biztos és egyéni, komponáló módja egyik-másik novellában az érett, öntudatos íróra vall, másokban megint egészen kezdetleges. Ez az egyenetlenség annak a jele, hogy van benne valami, – a jó bor erősebben forr, mint a csiger” – írja Schöpflin Aladár a *Huszádik Században*, és így folytatja: „Szinte különösen hat, bár lélektanilag nem érthetetlen, hogy Csáth Gézának két legkedvesebb motivuma a családi élet egyszerű, meleg humora s a groteszk fantasztikum. Fital ember, még közel áll nemcsak fizikailag, hanem lelkileg is a gyermekkorhoz s az élet

még nem tömte meg annyira az agyát realitásával, hogy elvesse érzékét a mesés dolgok érdekessége iránt.” Úgy tetszik, a kortárs értékítélete nem rokon az utódokéval. S noha Csáth az *Anyagyilkosságot* éppen 1908-ban már a *Nyugatban* publikálja, és ettől az évtől a folyóirat állandó szerzője egészen 1919-ben bekövetkezett haláláig, 1911-ben Karinthy ugyanott a *Délutáni álom* recenzióját még negatív állítással kezdi: „Ama előkelő és szimpatikus íróművészek közül való, akiket sikerre és elismerésre predestinál egy negatív kvalitás: hogy nincsen modoruk, nagyjában jellemző stílusuk sincsen és így öntudatuk, okosságuk, megfigyelésük objektív értékét; szóval a mondanivalóikat nem nyűgözi le a mindent egységesítő forma misztikuma”. Ám innen már a Csáth-próza lényegére látni: „a fölény éppen ebben rejlik: ridegnek mutatkozni, mint maga az élet és a sors: élet és sors képét öltetni fel s azoknak nevében szólani emberről és emberi nyomorúságról. Így megdöbbenően s az abszolút éreztetésével emelkedik ki a tragikum. Csáth Géza minden novelláján kívül van, dolgokat mutat be, melyekben nem akar szerepelni.”

Valóságos térben a látszat: tér az is.

A novella tengelyesen szimmetrikus, két részből áll. Az út a palánkig és a telek látványa a résen át az első (3328 betűhely), a házban és a kertben történetek elbeszélése a második (3382 betűhely). Az út rajza vázlat, amelyen látszatra pontos megfigyelések rögzülnek: „Végighaladtunk a parkon. Az öreg gimnáziumi hittanárunk ott ült a rendes padján, egy könyv olvasásába merülve. Köszöntünk neki. Barátságosan integetett. Azután megkerültük a templomot. A fiúk egy vak utcába vezettek, amelyről eddig semmit sem tudtam. Az utca szűk volt, és körülbelül kétszáz lépés hosszú.” Vázlat az élethelyzetet illetően is; egy baráti társaság találkozása a közös emlékek színhelyén: „Együtt mentünk be a városba. Az enyhe júniusi délutánban valami nagyon kedves érzés volt az. A gimnáziumban elválhatatlanok voltunk. Érettségi óta – négy esztendeje – nem láttam őket. Külföldön tanultak. Nagyon megörültek a találkozásnak.” És vázlat az időviszo-

A Szent Katalin utcában álló varázslóház
– A varázsló kertjének egyik lehetséges helyszíne
(Papp Árpád fotója)

nyok ábrázolásában is: „Siettek. Két óra múlva tovább kellett utazniok.” A skicclapon a tények keltette résekben bizonytalanság, tétovaság: a találkozás véletlenszerűsége, indokolatlansága uralkodik. A létezés az adott pillanatban nem bír semminemű lényegi tartalommal, ekként értékkel sem. S ha nem volna feszültség benne, ez az állapot rögzülne minden szereplő érzéseiben és tudatában. Ám a feszültség jelen van: a Vass fiúk céllal érkeztek – újraélni egy régi (ismétlődő) kalandot, „regényt”, visszaidézni valami elveszettet, elmúltat, térben és időben távoli élményt. Nagy utat tettek meg érte, és az idejük a múltidézés misztériumára kevés. Amiről a véletlen odavetette ismerős semmit se tud. Barát volt, osztálytárs a gimnáziumban, de ebbe a kalandba anno nem vonták be őt a Vass fiúk. Kívülállóból most, évek múltán lehet a legbelsőbb körök tagja – a befogadás, ha megkésve is, megtörténhet. Ekként a feszültségből várakozás lesz, amely – ha kettős terészetű is: a Vass fiúk kontrollálni és újraélni akarnak valami korábban létező valóságot, a kívülálló pedig az eladdig nem is tapasztalt hiányt kívánja ismerettel betölteni – egyazon irányba, a közös cél tudatában mozdítja el mindhárom alakot. Az út immár minden valós körülménytől megtisztult céllá változik.

A kert rajza is vázlat, noha részletesebb és érzékletesebb a korábbinál: „Hosszú szárú, kürt alakú virágok, amelyek szirmai mint-ha fekete bársonyból volnának. A sarokban liliombokor, óriási kelyhű fehér liliomokkal

A Bajai úti ház – A Varázsló kertjének másik lehetséges helyszíne
(Papp Árpád fotója)

megrakodva. Mindenütt elszórva alacsony, vékony szárú fehér virágok, amelyeknek egy szirma, csak egy szirma, gyenge piros színű volt. Úgy tetszett, hogy ezek bocsátják azt az ismeretlen, édes illatot, amelyet szagolva az ember azt hiszi, elakad a lélegzete. A kert közepén egy csomó bíborpiros, kövér virág terpeszkedett. Húsos, selymes fényű szirmaik hosszan lógtak le egészen a magasra nőtt, haragoszöld színű fűbe. Mint egy kaleidoszkóp, úgy hatott ez a kis csodakert. Közvetlen előttem a nőszirmok lila virágai nyíltak. Százféle virágillat tevődött össze a bódító szagában, s a szivárvány minden színét megtalálhattad a virágok színében.” A gondosabban megrajzolt látványt a megváltozott tér és a nézőpont okozza. A kertbe csak résen, lukon vagy hasadékon lehetett belátni: „Festetlen, magas fakerítés; olyan sűrű, hogy a kezét rajta bedugni nem lehetett, és egészen közel kellett hajolni, hogy az ember megláthassa, mi van mögötte.” A szűk perspektíva (szem, objektívlencse) sűríti, tömöríti a képet, benne a valós tér és vegetáció önmagán túli s fölötti tartalmakat, látszatokat, sejtéseket teremt. A tér szimbolikussá válik. S a jelképi tér saját, a jelképiségből származó tartalmat követel. Az idő is megváltozik. A haladás, az úton-lét idő alakította terét az egy helyben állás időtlensége követi, és ebben a megsűsürödött téridőben a történések ideje is kitágul, kiszabadul a valóság kényszere alól. Virtuális térben imaginárius a történet.

A második rész – mondhatnánk – szintén vázlat. A gyorsan és könnyedén felrajzolt

jelenettöredékek indokolhatnak is ilyen következtetést. De ha igaz, akkor is lényegi a különbség – az első skicc rajzos, grafikus megfogalmazás, a második ellenben festői, néha olajosan foltos, máskor pasztellkrétára emlékeztető, helyenként akvarellszerű képalkotás: „A templompadláson bukkannak föl, és a toronykötélen ereszkednek le. Barna köpenyük alatt egy kis olajlámpát rejtegetnek, és övükre akasztva álarcot, töröket, pisztolyokat visznek. – Csendesen lopóznak be a házakba, vagy az ablakokon másznak be. Kis csákányaikkal pár pillanat alatt felkapaszkodnak az emeletes házak szobáinak nyitva hagyott, sötét ablakain.” Ezt a foltos szövegkaraktert, az ecsetvonásra emlékeztető történetépítést Csáth az egymásra rétegződő monológforgácsok alkalmazásával hozza létre. A történések szereplői a kert végében álló ház takarásában, a szemlélő számára láthatatlan térben élnek, és az éjszaka sötétjében mozognak. Látni csak az elbeszélés engedi őket, és az elbeszélés minden önkénynek engedelmeskedik. Minden önkénynek, ám ez az önkény a történet tanúsága szerint már rögzült formát kapott. A mondatok kerek, egészek, a képek egymásba hatolnak, a cselekmény kalandregény módjára gördülékeny. Mintha nem csupán az immanens esemény sor jellemzője volna a szüntelen ismétlődés, a minden este és éjjel lefutó cselekmény (a varázsló rabolni, gyilkolni küldi a rabszolgáit, akik rendre kincsekkel halmozzák el, míg ő valami ismeretlen könyvet olvas és hajnalonta a virágok közt, a kertben hem-

pereg), hanem magáé a története is, melyet a fiúk maguknak-egymásnak mondanak: „Mintha valami elfeledett, régi verset mondott volna fel a két fiú, úgy mondták el a varázsló barlangjának titkait.” A Vass fiúk a rítusért, a rítust újraélni jöttek, időt s távolságot nem kímélve, s a kívülálló harmadik nem került beljebb a köreikbe. A történet nem az övé, mert nem beavatták a társai, csak tájékoztatták, mit kell látnia. Ami ebből az útból és élményből a sajátja lett, lehetett, az csak a kert látványa a résen át; az a kép valóban őbenne kelt életre, noha erre is csak az elbeszélő textusából következtethetünk.

Mi érhetett annyit a Vass fiúknak, hogy jegyet váltsanak és messziről eljöjjenek kamaszkoruk színterére? Ami a varázsló kertjében-házában történt, amit évekkel korábban láttak, fölépítettek benne, amivel megküzdöttek és amit legyőztek azzal, hogy kész formát adtak neki, vajon miért maradt ennyire fontos az idő múltával is? Miféle újabb keletű riadalmak, rémek ellen tartották hatásosnak a régi helyszínen az egykor készített pirulát bevenni? – utalás sincs rá a novellában. „Tulajdonképpen csak a varázsló kertjét jöttünk megnézni” – ennyi. S ha több: „Szótlanul haladtunk a templomig. A két Vass fiú elmélázva nézett maga elé. (...) A varázsló virágainak nyomasztó illata lassanként elszállt a mellükről.”

Komoly dilemma, hogy *A varázsló kertje* valójában a varázsló kertjéről szól-e. Vagy inkább, rejtetten, de lényegében a beavatás elmaradásáról. A kívülálló státuszának rögzüléséről, a tudattalanból a tudatosba konvertálásáról. A fiú, aki e találkozásig nem tudta, nem tudhatta, hogy miféle tapasztalatnak, érzéseknek, vízióknak, világteremtésnek nem volt a birtokában, most már, a találkozás és elválás után egészen biztos lehet benne. „Csáth Géza minden novelláján kívül van” – idézzük újra Karinthyt; miként ez a fiú, a harmadik is kívül volt és maradt. Tudatlanul is és tudván is. Ám ez is sejtés csupán.

A kert-látomás nem idegen a kortól. De valahány Gulácsy-kép, Mednyánszky-festmény, vagy akár a nálunk ismeretlen Mi-

kalojus Čiurlionis rajzai, pasztelljei és festményei, egyik sem azt jeleníti meg, amit a Csáthé. Mind projíció, aktív érzelmi részvétel, jelen idejű térben létet igényel – bejáratot kínál, belépésre csábít a szépségével és a rémületével, a vonzásával és a taszításával, a való- és álomszerűségével egyetemben. S az imaginárius kertábrázolások utóbb se járnak el másként s várnak el mást a szemlélőtől. Nem tartják őt kívül a látványon, nem kényszerítik értelmező pozícióba. A kert a csábítás, az elvágódás terepe lett s maradt, belső világ, ahová félni és menekülni megyünk. Ilyennek látja *A varázsló kertjét* is jószereivel minden olvasója. Az út az állomástól a palánkig – szükséges rávezetés, hosszú előjáték az izgalmas vetítéshez. Holott a találkozás öröme, a várakozás izgalma, az úton-lét készülődés-tartalma a maga vázlatosságában is a rezdülékeny, szinte észre sem vehető drámát készíti elő. „Így megdöbbenően s az abszolút éreztetésével emelkedik ki a tragikum” – bár Karinthy nyilván nem a *Varázslóra* utalt.

Sejtések. A hiány. A töredékeiben is plasztikusan fölrakott történeten kívül minden novellaelem: forgács, folt, vonás. A terek is, az idők is. Csak a történések teljes ideje nem. Az egészen pontosan két óra. Benne huszonöt perc a visszaúté, sétálva, gyalog; ezt rövidíti le s teszi vidámnak festett meneküléssé a váratlanul fogott bérkocsi. Kétszer huszonöt perc – alig egy óra. „Vagy négy percre némán bámultuk ezt a tíz négyszögmeternyi kis csodabirodalmat.” És a végén: „Néhány percre szótlanul néztük a varázsló kertjét”. De a valós idő szerint egész órát töltöttek a kerítésnél. Ebben a nem résnyi, nem hasadéknyi, hanem már-már úr méretű időben hangzik el a Vass fiúk szabdaltszerű története – az sem több alig tíz percnél. A maradék idő, az a hiányzó fél óra, talán az a harmadik fiúé, talán abban az időtérben, a hallott mese háttérjében őbenne is született valami képzet varázslóról és rablókról, gyilkosságokról és kincsekről, üres és vetett ágyakról, szolgaságról, hajnali hempergőzésekről virágok ölelésében... Talán a saját világa is feltöltődött álmokkal, képzetekkel. Talán *betaszított* lett a kívülállóból. Nem tudható.